

УДК 658.562:621

В.В. Кузьма, В.С. Біланич, К. Flachbart, F. Lofaj, K. Csach, В.М. Пізак
ДВНЗ „Ужгородський національний університет”, 88000, Ужгород, вул. Волошина, 54
e-mail: kuzmavasil.v@gmail.com

ФОТОІНДУКОВАНІ ЗМІНИ МІКРОТВЕРДОСТІ АМОРФНИХ ТОНКИХ ПЛІВОК СИСТЕМИ Ge-As-Se

Наведені результати досліджень кінетики фотоіндукованих змін мікротвердості аморфних плівок $\text{Ge}_x\text{As}_y\text{Se}_{100-x-y}$ при опроміненні лазером потужністю 50 мВт з довжиною хвилі 655 нм. Показано, що інтенсивні (10%–27%) фотоіндуковані зміни твердості плівок спостерігаються протягом 25–30 хв. опромінювання: при включенні опромінювання мікротвердість експоненціально зменшується, а при виключенні – експоненціально зростає. Величина фотоіндукованих змін мікротвердості залежить від середнього координаційного числа Z і є максимальною при $Z=2.8$. Мінімальні фотоіндуковані зміни мікротвердості спостерігається в області топологічного структурного 2D-3D переходу при $Z=2.67$. Гігантське зростання фотоіндукованих змін мікротвердості при $Z>2.67$ пояснено в рамках інтрамолекулярної структурної моделі фотоіндукованої пластичності в халькогенідних стеклах.

Ключові слова: мікротвердість, фотоіндуковані зміни, тонкі плівки, халькогенідні стекла, Ge-As-Se.

Вступ

Одним із напрямків практичного використання халькогенідних скловидних напівпровідників (ХСН) є виготовлення тонких плівок на їх основі з подальшим застосуванням у якості реєструючих середовищ для оптичного запису інформації, фото- і електронної літографії, інтегральної та волоконної оптики. Вказані практичні застосування в основному ґрунтуються на унікальних, індукованих зовнішнім опроміненням, структурних змінах, які обумовлюють різноманітні зміни фізичних параметрів даних матеріалів [1,2]. Інтенсивність та кінетика індукованих змін фізичних параметрів суттєво залежить від хімічного складу ХСН. Крім змін оптичних і електрофізичних параметрів ХСН, при опроміненні лазером (в області власного поглинання) виявлено фотоіндуковані зміни механічних параметрів (мікро- та нанотвердості, модуля Юнга) плівок бінарних систем $\text{As}_x\text{S}(\text{Se})_{100-x}$ та встановлено їх концентраційні залежності [3-5]. Подальші дослідження механізмів та кінетики індукованих явищ є важливим фактором для розширення спектру практичного використання тонких плівок

ХСН. У цьому аспекті перспективною є система Ge-As-Se, оскільки завдяки широкій області склоутворення можна отримати стекла з різним співвідношенням одно-, дво- і тривимірних структурних одиниць [6]. Враховуючи можливість отримання в системі Ge-As-Se стекол з різною структурною жорсткістю, представляють науковий і практичний інтерес дослідження фотоіндукованих змін мікротвердості аморфних плівок ХСН даної системи у широкому інтервалі зміни середнього координаційного числа Z . На даний момент такі дослідження зроблено для плівки $\text{Ge}_{32}\text{As}_8\text{Se}_{60}$ [5].

Метою даної роботи є дослідження фотоіндукованих змін мікротвердості аморфних плівок $\text{Ge}_x\text{As}_y\text{Se}_{100-x-y}$ під час і після опромінення лазером.

Методика експерименту

Для проведення досліджень були виготовлені халькогенідні плівки таких складів: $\text{Ge}_4\text{As}_4\text{Se}_{92}$, $\text{Ge}_9\text{As}_9\text{Se}_{82}$, $\text{Ge}_8\text{As}_{32}\text{Se}_{60}$, $\text{Ge}_{16}\text{As}_{24}\text{Se}_{60}$, $\text{Ge}_{24}\text{As}_{16}\text{Se}_{60}$, $\text{Ge}_{32}\text{As}_8\text{Se}_{60}$, $\text{Ge}_{40}\text{Se}_{60}$. Плівки одержували методом термічного випаровування стекол аналогічних складів у вакуумі

(10^{-3} Па) на підкладки з кварцового скла з використанням установки ВУП-5. Вакуумну систему додатково охолоджували рідким азотом. Середня швидкість конденсації плівок становила 10нм/с. Товщину плівок d вимірювали за допомогою інтерферометра Лінніка МІІІ-4 [7]. Товщина отриманих плівок складала 1.4–1.6мкм.

Вимірювання мікротвердості H проводили за допомогою мікротвердоміра ПМТ-3 з використанням індентора Віккерса - алмазної правильної чотирикутної піраміди з кутом при вершині 136° . Оскільки халькогенідні плівки є м'якими матеріалами, навантаження на індентор підбиралося так, щоб вплив жорсткої підкладки з кварцового скла був мінімальний. Виконання вказаних умов поряд з достатньою точністю вимірювань мікротвердості для всіх плівок $Ge_xAs_ySe_{100-x-y}$ було забезпечене використанням сили навантаження на індентор $P=50$ мН. Числові значення мікротвердості H визначали за формулою [8]:

$$H = \frac{2P \sin \frac{\alpha}{2}}{d^2} = 1,854 \frac{P}{d^2}, \quad (1)$$

де $\alpha=136^{\circ}$, P – сила навантаження на індентор, d – діагональ відбитку.

Для дослідження фотоіндукованих змін мікротвердості плівки $Ge_xAs_ySe_{100-x-y}$ опромінювали протягом 4год. лазером з довжиною хвилі 655нм і потужністю 50мВт із одночасним нанесенням відбитків у освітленій області плівки. Після припинення опромінювання плівки, відбитки продовжували наносити на поверхню плівки протягом 4год. Схему експерименту наведено в роботі [5]. Таким чином, була сформована матриця відбитків індентора Віккерса при неперервному опромінюванні. Діагональ такої матриці складала близько 300мкм, а загальна освітлена площа поверхні плівки мала діаметр близько 4мм. Час інденування (контакту індентора з плівкою) складав 10с. Для кожного відбитка записували час, який пройшов з моменту початку її освітлення (час експозиції). Для отримання наступного відбитку столик з плівкою зміщувався на 25мкм. При цьому сусідні

відбитки однаково освітлювалися лазером і знаходилися на достатній відстані один від одного, щоб не перекриватися. При таких дослідженнях мікротвердості процес опромінювання плівки лазером не переривався між циклами «навантаження – розвантаження» при мікроінденуванні зразка.

Результати та їх обговорення

На рис.2 наведено зміну числових значень мікротвердості плівок системи $Ge_xAs_ySe_{100-x-y}$ протягом певного часу T рис.1 видно, що усереднене значення мікротвердості з часом не змінюється. Вказані результати були використані для розрахунку похибок вимірювань та середніх значень мікротвердості H плівок $Ge_xAs_ySe_{100-x-y}$. Параметри часових змін мікротвердості наведено у таблиці. На рис.2 наведено графіки часової зміни мікротвердості аморфних плівок ($Ge_4As_4Se_{92}$, $Ge_9As_9Se_{82}$, $Ge_8As_{32}Se_{60}$, $Ge_{16}As_{24}Se_{60}$, $Ge_{24}As_{16}Se_{60}$, $Ge_{32}As_8Se_{60}$, $Ge_{40}Se_{60}$) під час та після їх опромінювання лазерним променем. З представлених результатів видно, що при включенні лазера мікротвердість суттєво зменшується протягом перших 25-30хв. У залежності від хімічного складу пониження мікротвердості складає 10–27%. Збільшення часу опромінювання понад 30хв. приводить до стабілізації мікротвердості до значень H_0' . Абсолютні значення змін мікротвердості $\Delta H_I = H_0 - H_0'$ плівок $Ge_xAs_ySe_{100-x-y}$, а також середня швидкість її зміни під час (V_1) і після опромінювання (V_2) наведено у таблиці. Часові залежності мікротвердості досліджуваних плівок при опроміненні можуть бути проапроксимовані експоненційною залежністю виду:

$$H(t) = H_0' + \Delta H_I \exp(-t/\tau_I), \quad (2)$$

де H_0' – числове значення мікротвердості при опроміненні (4год.), ΔH_I - величина зміни мікротвердості під час опромінювання, τ_I - час релаксації мікротвердості в результаті фотоіндукованих змін, t - час експозиції. Аналогічною залежністю було про-

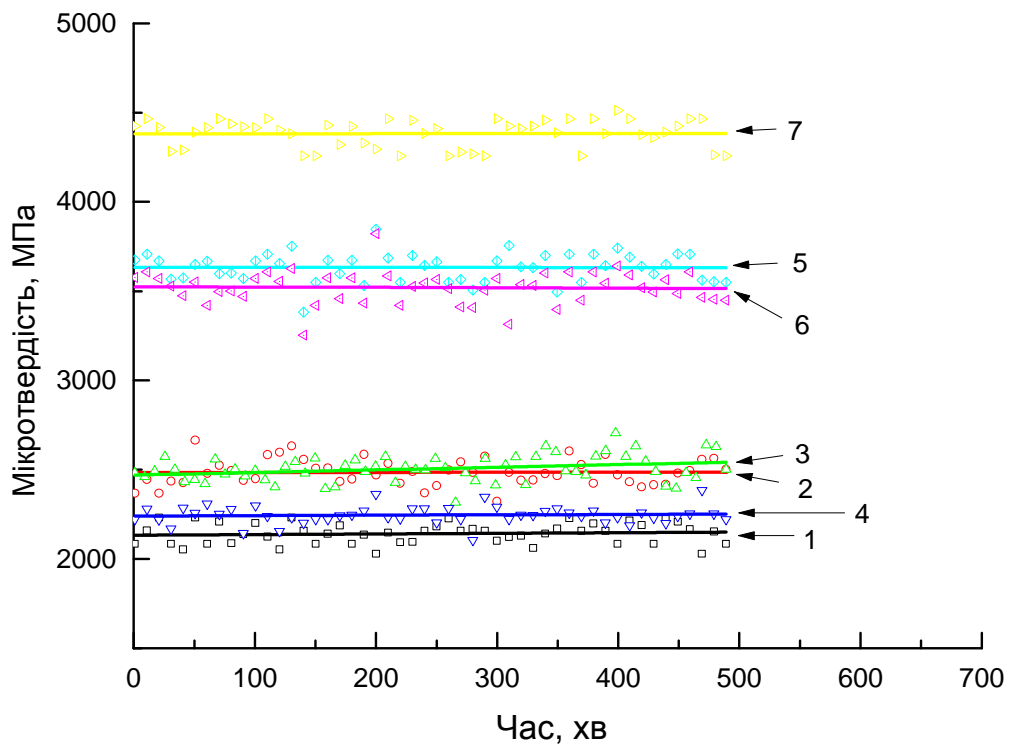

Рис. 1. Залежності мікротвердості стекел $\text{Ge}_x\text{As}_y\text{Se}_{100-x-y}$ від часу індентування без опромінення. 1- $\text{Ge}_4\text{As}_4\text{Se}_{92}$, 2- $\text{Ge}_9\text{As}_9\text{Se}_{82}$, 3- $\text{Ge}_8\text{As}_{32}\text{Se}_{60}$, 4- $\text{Ge}_{16}\text{As}_{24}\text{Se}_{60}$, 5- $\text{Ge}_{24}\text{As}_{16}\text{Se}_{60}$, 6- $\text{Ge}_{32}\text{As}_8\text{Se}_{60}$, 7- $\text{Ge}_{40}\text{Se}_{60}$.

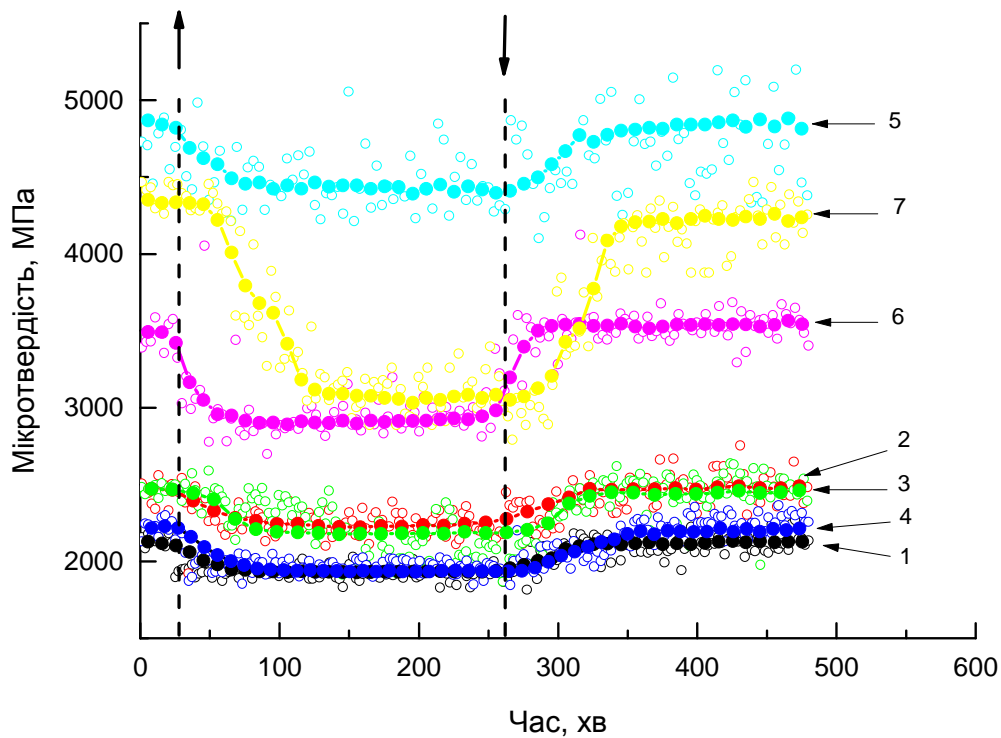

Рис. 2. Залежності мікротвердості плівок системи $\text{Ge}_x\text{As}_y\text{Se}_{100-x-y}$ від часу під час та після опромінення лазером (стрілка $\uparrow$ - момент включення лазера, стрілка $\downarrow$ - момент виключення лазера, $\bullet$ - результат апроксимації, $\circ$ - експеримент). 1- $\text{Ge}_4\text{As}_4\text{Se}_{92}$, 2- $\text{Ge}_9\text{As}_9\text{Se}_{82}$, 3- $\text{Ge}_8\text{As}_{32}\text{Se}_{60}$, 4- $\text{Ge}_{16}\text{As}_{24}\text{Se}_{60}$, 5- $\text{Ge}_{24}\text{As}_{16}\text{Se}_{60}$, 6- $\text{Ge}_{32}\text{As}_8\text{Se}_{60}$, 7- $\text{Ge}_{40}\text{Se}_{60}$.

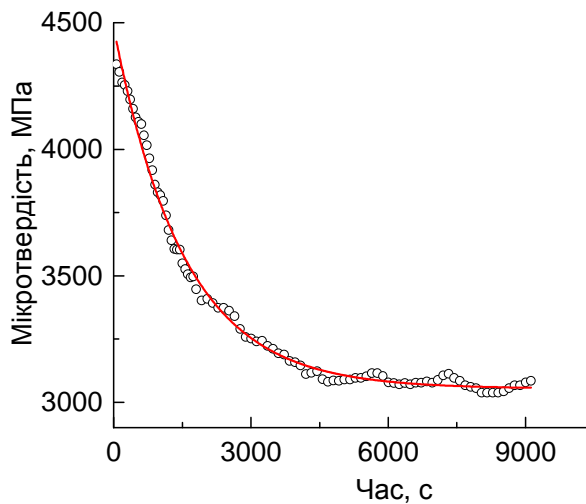
апроксимовано криву $H(t)$ в інтервалі 0-30хв. після виключення лазера. В даному часовому проміжку проходить відновлення (зростання) твердості плівок і залежність $H(t)$ описується рівнянням:

$$H(t) = H_0 - \Delta H_2 \cdot \exp(-t/\tau_2), \quad (3)$$

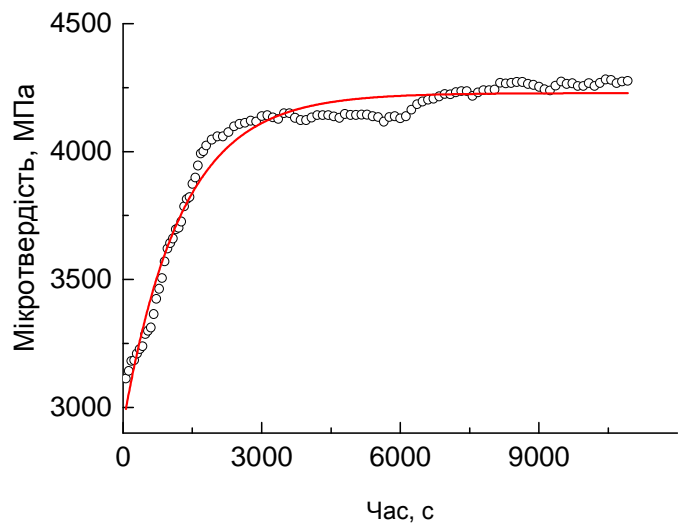
де ΔH_2 - величина зміни мікротвердості після виключення лазера, H_0 - числове значення мікротвердості після

опроміювання (через 4год.), τ_2 - час релаксації мікротвердості після опромінення.

Результати апроксимації залежностей $H(t)$ для плівки $\text{Ge}_{40}\text{Se}_{60}$, наведені на рис.3. Аналогічна апроксимація була проведена для плівок інших складів. Параметри апроксимації наведені у таблиці.

а)

б)

Рис.3. Релаксація мікротвердості плівки $\text{Ge}_{40}\text{Se}_{60}$ після включення (а) та після виключення (б) лазера: • - експеримент, суцільна лінія – результат апроксимації.

З рис.3 і таблиці видно, що максимальні фотоіндуковані зміни мікротвердості спостерігаються у складі $\text{Ge}_{40}\text{Se}_{60}$, а мінімальні – у $\text{Ge}_{24}\text{As}_{16}\text{Se}_{60}$. Приведені числові значення мікротвердості при включенні і виключенні опромінення добре корелюють з теоретично розрахованими $N_{0(\text{вкл})}$ і $N_{0(\text{викл})}$. При зростанні середнього координаційного числа Z в інтервалі 2.12–2.48 величина ΔH змінюється досить слабо. При подальшому зростанні Z величина ΔH зменшується і при $Z=2.67$ спостерігаються мінімальні фотоіндуковані зміни мікротвердості. При зростанні Z від 2.67 до 2.80 величина ΔH стрімко зростає приблизно у 7 разів. Наявність вказаних інтервалів величини фотоіндукованих змін мікротвердості плівок $\text{Ge}_x\text{As}_y\text{Se}_{100-x-y}$ корелює з положенням областей стеклок з різною структурною жорсткістю на діаграмі склоутворення в системі Ge-As-Se [9]. Оскільки точка $Z=2.67$ є точкою топологічного структурного 2d-3d переходу [10] можна стверджу-

вати, що максимальні фотоіндуковані зміни механічних параметрів ХСН системи Ge-As-Se відбуваються у стеклах з тривимірною структурою. Дану особливість можна пояснити в рамках інтрамолекулярної структурної моделі фотоіндукованої пластичності халькогенідних стеклок [11]. Можна допустити, що в структурі плівок $\text{Ge}_x\text{As}_y\text{Se}_{100-x-y}$ при $Z > 2.67$ під дією лазерного опромінення проходить розрив гомополярних зв'язків (As-As, Ge-Ge) і трансформація утворених ними об'ємних (3-вимірних) структурних одиниць у планарні плоскоорієнтовані комплекси. В результаті таких процесів розмірність структури та її структурна жорсткість понижуються. Тому і мікротвердість максимально зменшується при опроміненні. Такий механізм трансформації високосиметричної молекули As_4S_4 (реальгар) в аналогічну молекулу планарного типу (орпімент) покладено в основу моделі фотоіндукованої пластичності в склі As_2S_3 , запропонованої на осно-

Параметри фотоіндукованої зміни мікротвердості плівок $\text{Ge}_x\text{As}_y\text{Se}_{100-x-y}$

Склад	H_0 , Па	ΔH , Па	v_1 , Па/хв	v_2 , Па/хв	τ_1 , хв	τ_2 , хв	H_0^I , Па
$\text{Ge}_4\text{As}_4\text{Se}_{92}$	2130 ± 75	200	5,7	5	39	41	1927
$\text{Ge}_9\text{As}_9\text{Se}_{82}$	2460 ± 90	250	8,4	5,2	32	48	2226
$\text{Ge}_8\text{As}_{32}\text{Se}_{60}$	2480 ± 120	290	10,4	7,5	28	39	2170
$\text{Ge}_{16}\text{As}_{24}\text{Se}_{60}$	2250 ± 80	275	6,4	4,1	43	67	1934
$\text{Ge}_{24}\text{As}_{16}\text{Se}_{60}$	3620 ± 80	200	6,06	4,76	33	42	3320
$\text{Ge}_{32}\text{As}_8\text{Se}_{60}$	3530 ± 100	580	27	17,3	21	17	2910
$\text{Ge}_{40}\text{Se}_{60}$	4380 ± 110	1180	21,6	16,6	50	60	3059

ві КР-спектроскопічних досліджень указанного явища [11].

Зменшення відносних фотоіндукованих змін твердості при $Z < 2.67$ може бути обумовлено низькою розмірністю структури вихідних плівок $\text{Ge}_x\text{As}_y\text{Se}_{100-x-y}$ до опромінення.

Висновки

Під час опромінення аморфних плівок $\text{Ge}_x\text{As}_y\text{Se}_{100-x-y}$ лазерним променем з

довжиною хвилі з області їх власного поглинання відбувається експоненціальне зменшення їх мікротвердості. Максимальні фотоіндуковані зміни мікротвердості спостерігаються в плівці $\text{Ge}_{40}\text{Se}_{60}$, а мінімальні – в області топологічного структурного переходу при $Z = 2.67$. Показано, що структурні фотоіндуковані зміни плівок $\text{Ge}_x\text{As}_y\text{Se}_{100-x-y}$ можуть бути пояснені трансформацією структурних комплексів з пониженням їх розмірності в результаті розриву гомополярних зв'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Семак Д. Г. Фото- і термоструктурні перетворення халькогенідів. / Д.Г.

Семак, В.М. Різак, І.М. Різак. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 392 с.

2. Kolobok A. V. Photoinduced Phenomena in Amorphous Chalcogenides: From Phenomenology to Nanoscale / A. V. Kolobov, K. Tanaka, – San Diego: Academic Press, 2001. – 47 p.
3. Trunov M.L. Polarization-dependent photoplastic effect in $As_{50}Se_{50}$ chalcogenide glasses. // M.L. Trunov, V.S. Bilanich – Journal of Optoelectronics and Advanced Materials – 2004. Vol. 6, No.1. – P.157-162.
4. Трунов М.Л. Гигантский фотопластический эффект в стеклообразных полупроводниках, наблюдаемый в окрестности перколяционного перехода жесткости. / М.Л. Трунов, В.С. Биланич, Дуб С.Н., Р.С. Шмегера // Письма в ЖЭТФ. – 2005. т. 82, №8. – С. 562 – 566.
5. Кузьма, В. В. Фотоіндуковані зміни мікротвердості тонких плівок $Ge_{32}As_8Se_{60}$. / В. В. Кузьма, В.С. Биланич, В.Ю. Лоя, В.М. Різак // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Фізика. – 2014. №35. – с.51 – 56.
6. Wang Y. Glass structure, rigidity transitions and the intermediate phase in the Ge-As-Se ternary, Europhys. / Y. Wang, P. Boolchand, M. Micoulaut // – Europhys. Lett. – 2000. – № 52. – P. 633 – 639.
7. Мешалкин А. Ю. Цифровой метод измерения толщины нанометровых пленок на базе микроинтерферометра МИИ-4. / А.Ю. Мешалкин [и др.] // Электронная обработка материалов. – 2012. – № 48(6). – С. 114–118.
8. Металлы и сплавы. Измерения твердости по Виккерсу. Часть 1. Метод измерения: ГОСТ Р ИСО 6507-1-2007. – [Введ. 01.08.08.]. – Москва, 2008. – 21 с.
9. Micoulaut M. The Intermediate Phase in Ternary $Ge_xAs_xSe_{1-2x}$ Glasses. / M. Micoulaut, Tao Qu, D.G. Georgiev, P. Boolchand // Philos. Mag. – 2005. – № 85. – P 875 – 884.
10. Tanaka K. Structural phase transitions in chalcogenide glasses // Phys. Rev. B. – 1989. – № 39. – P. 1270 – 1279.
11. Yannopoulos S. N. Intramolecular Structural Model for Photo-induced Plasticity in a Chalcogenide Glass. // Phys. Rev. B. – 2003. – № 68. – P. 064206:1 – 064206:7

Стаття надійшла до редакції 01.10.2014

V.V. Kuzma, V.S. Bilanych, K. Flachbart, F. Lofaj, K. Csach, V.M. Rizak
Uzhhorod National University, 88000, Uzhhorod, Voloshin Str., 54

PHOTOINDUCED CHANGES IN MICROHARDNES OF AMORPHOUS THIN FILMS OF THE Ge-As-Se SYSTEM

The results of experimental studies of the kinetics of photoinduced changes in microhardness of amorphous films $Ge_xAs_ySe_{100-x-y}$ under the irradiation with a laser of 50 mW power and 655 nm wavelength are presented. It is shown that the intense (10-27%) photoinduced changes of hardness of the films are observed for 25-30 minutes exposure: when the irradiation is enabled the microhardness decreases exponentially, and when it's disabled - increases exponentially. The value of photoinduced changes of microhardness depends on the average coordination number Z and has maximum at $Z = 2.8$. Minimum of the photoinduced microhardness changes in the topological structural 2D-3D transition at $Z = 2.67$ was observed. Giant growth of photoinduced changes of microhardness at $Z > 2.67$ is explained within the intramolecular structural model of photoinduced plasticity in chalcogenide glasses.

Keywords: microhardness, photoinduced changes, thin film, chalcogenide glass, Ge-As-Se.

В.В. Кузьма, В.С. Биланич, К. Flachbart, F. Lofaj, К. Csach, В.М. Ризак
Ужгородский национальный университет, 88000, Ужгород, ул. Волошина, 54

ФОТОИНДУЦИРОВАННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ МИКРОТВЕРДОСТИ АМОРФНЫХ ТОНКИХ ПЛЕНОК СИСТЕМЫ Ge-As-Se

Приведены результаты исследований кинетики фотоиндуцированных изменений микротвердости аморфных пленок $\text{Ge}_x\text{As}_y\text{Se}_{100-x-y}$ при облучении лазером мощностью 50 мВт с длиной волны 655 нм. Показано, что интенсивные (10% - 27%) фотоиндуцированные изменения твердости пленок наблюдаются в течение 25 - 30 мин. облучения: при включении облучения микротвердость экспоненциально уменьшается, а при выключении - экспоненциально увеличивается. Значение фотоиндуцированных изменений микротвердости зависит от среднего координационного числа Z и является максимальным при $Z = 2.8$. Минимальные фотоиндуцированные изменения микротвердости наблюдаются в области топологического структурного 2D-3D перехода при $Z = 2.67$. Гигантский рост фотоиндуцированных изменений микротвердости при $Z > 2.67$ объяснено в рамках интрамолекулярной структурной модели фотоиндуцированной пластичности в халькогенидных стеклах.

Ключевые слова: микротвердость, фотоиндуцированные изменения, тонкие пленки, халькогенидные стекла, Ge-As-Se.